

**БОГОСЛУЖЕБНИ ПОСЛЕДОВАНИЯ ОТ ДЕНОНОЩНИЯ КРЪГ В
ДРЕВНОХРИСТИЯНСКИЯ ПАМЕТНИК „АПОСТОЛСКИ ПОСТАНОВЛЕНИЯ“**

Любка Бурмова

*Софийски университет, Богословски факултет, България, София 1000, пл. „Св. неделя“ 19;
e-mail: lyubka.burmova@gmail.com*

**LITURGY OF THE HOURS IN ANCIENT CHRISTIAN MONUMENT “APOSTOLIC
DECREES”**

Lyubka Burmova

*Sofia University, Faculty of Theology, Bulgaria, Sofia 1000, sq. "Sv. Nedelya" 19;
e-mail: lyubka.burmova@gmail.com*

Abstract

Presented article discusses the development of the Liturgy of the Hours represented in the manuscript “Apostolic decrees”. This text reflects in detail the liturgical practice of Antioch at the end of the 4th century. It combines many of the most significant written liturgical monuments from the 2nd, 3rd, and 4th centuries and is an extensive fundamental liturgical compilation summarizing the two liturgical branches originating from ancient liturgical monuments “Didache” – “Apostolic Didaskalia” – “Apostolic Decrees” and “Apostolic Tradition”. The perspective of stated apocrypha makes clear that liturgy was not disconnected phenomenon in the 4th century. During the research is made a direct comparison with writings of Tertullian, “Testament of Our Lord Jesus Christ”, The Chronicle of Silvia of Aquitaine and others. At the end of the 4th century the structure of the Liturgy of the Hours is already determined and is closed to the contemporary one.

Keywords: Apostolic decrees, Liturgy of the Hours, Silvia of Aquitaine.

Богослужението е средство за най-живо общуване с Исус Христос. В него се отразява цялостния църковен живот и се разкрива Христовото учение. То има неизменен догматико-сакраментален характер, но наред с него и исторически, обредни и символически страни, които са претърпели продължително развитие и литургическо оформяне. развитието на литургичните последования може да бъде проследено в някои от най-древните произведения на християнската писменост. Освен постановленията на църковните събори и съчиненията на църковните автори, основни източници за изучаване на богослужението през IV век са древнохристиянските писмени паметници „Апостолски постановления“ [14] (около 380 г.), „Завет на нашия Господ Исус Христос“ [18] (края на IV - началото на V век) и така нареченото „Поклонение в Светите земи“ [5], написано около 393-394 г. от пътешественичката Силвия-Егерия или Силвия Аквитанска. Централно място сред тях заема „Апостолски постановления“, което обобщава повечето от най-важните литургични паметници от II, III и IV век. На основание на това е естествено богослужебните последования на денонощния кръг да бъдат разгледани по отношение на него, като се правят сравнения и с други източници и литургични паметници от първите векове на Църквата.

„Апостолски постановления“ се състои от 8 книги, включващи текстове с канонично, литургично и дисциплинарно съдържание, както и някои оригинални текстове. Съдържа уникални сведения, позволяващи да се съди за характера на връзките между раннохристиянските и ранносинагогалните молитви; отразява преходния етап на формирането на структурните парадигми на най-важните християнски молитви; подробно отразява богослужебната практика на Антиохия в края на IV век.

Първите 6 книги на “Апостолски постановления” са съставени на основата на „Апостолска дидакалия“ [13] (около първата половина на III век), която от своя страна е написана с използване на няколко по-ранни източници: „Дидахи“ („Учение на дванадесетте апостоли“) [1, с. 25-47] (края на I - началото на II век); посланията на св. Игнатий Богоносец [8]; диалога на св. Юстин Мъченик [2]; апокрифното евангелие на Петър [7, с. 76], Четвърта

книга на Сибилите пророчества [3, с. 72] и представлява сборник от нравствени предписания и правни норми.

Седмата книга е близка по съдържание до „Дидахи“. Книга VIII на „Апостолски постановления“ се нарича „Постановления на Светите апостоли за ръкополагането“ и е преимуществено с църковно-правен характер. Глави 1-2 на VIII книга вероятно съдържат текста на литургичен паметник от началото на III век, отъждествяван със загубеното „Апостолско предание за харизмите“ [15]. Друг основен източник за съставянето на „Апостолски постановления“ (глави 3-46 на VIII книга) е „Апостолско предание“ [4, с. 243-260] (около първата половина на III век), тоест като цяло е направен опит за създаване на обширна основополагаща литургична компилация с обобщаване на двата клона, произхождащи от „Дидахи“ (по веригата „Дидахи“ – „Апостолска Дидакалия“ – „Апостолски постановления“) и от „Апостолско предание“.

„Апостолски постановления“ е имало множество различни редакции (днес е установено, че съществуват 15 независими един от друг ръкописи [16, с. 63-94]). Трулският Събор (691 г.) отхвърля „Апостолски постановления“ като книга, повредена от еретиците - във 2-ро правило се казва: „... за поука и за запазване на християнското паство, намерихме за нужно да отхвърлим въпросните постановления, като по никой начин не допускаме да се поражда еретически лъжи и да се смесват с чистото и съвършено апостолско учение“ [6, с. 37]. Но, по думите на В. Цыпин, „Апостолските постановления“, съдържащи вярна картина на църковния живот и църковните дисциплини от първите столетия, са запазили ценността си на исторически паметник. Освен това, независимо от апокрифния си характер, тази книга в главното все пак е с апостолски дух.“ [12, с. 38].

През II век основна характеристика на известните тогава молитвени часове е използването на Господнята молитва. Съществуващите тогава молитвените часове са: III, VI и IX. Те са домашни богослужения, включващи няколко псалми и „Отче наш“. Часовете още не се свързват с определени събития от живота на Исус Христос и на християните, но се освещават с молитва, просто като най-важните части от деня (Дидахи. 8) [9, с. 55].

През III век часовете III, VI и IX все повече се превръщат в малки частни служби, които се извършват от духовенството и от особено благочестивите миряни. В трактата си за молитвата „Отче наш“, Тертулиан представя богослужебния ритуал на часовете като получастна-полуобществена молитва [9, с. 108]. Паметниците от III в. не посочват никакъв чин за молитвените часове. Явно, не е имало определено чинопоследование, предоставяла се е свобода на вярващите и е царил дух на импровизация [9, с. 107].

През II век още няма оформени Вечерня и Утреня. Но, според Николай Успенски, началото на Утренята е било положено още по времето на апостолиите [10]. Успенски прави паралел между Утренята в Откровението на Йоан и в „Завет на нашия Господ Исус Христос“ и „Апостолски постановления“ и установява, че не само самата идея на утренното богослужение, но и отделните славословия на тези паметници са създавани непосредствено под влиянието на славословията от Откровението и са генетично свързани с апостолското богослужение.

Според Успенски няма сведения за съществуването в ранното християнство на самостоятелно вечерно богослужение, без връзка с Евхаристията или Агапата [11]. Би било неправилно обаче да се отрича съществуването в ранното християнство на самата идея за молитвено освещаване на вечерта и изразяването ѝ поне в най-прости литургични форми. Например, Тертулиан, описвайки християнската вечерня, казва: „След измиване на ръцете и запалване на свещниците, всеки се поканва да излезе на средата и да пее за прослава на Бога каквото може от Свещеното Писание или от собственото си сърце“ [20].

През III век денонощният богослужебен кръг още не е формиран, но е близо до това. Важно значение продължава да има Агапата, особено на Изток, където тя завършва с

Евхаристия. На по-динамичния Запад, където Евхаристията вече е преместена на сутринта, откъснатата от нея Агапа се превръща в благотворителна и поминална трапеза, във вечерно събрание, което се стреми да придобие свой собствен молитвен чин. В това е залогът за появяването на Вечернята.

Часовете за молитва получават символични тълкования през III век, като те са същите и през IV век. Според „Апостолски постановления“, денонощният кръг на богослужението [17, с. 84-86] включва службите: Утрения, 3, 6, 9-ти час, Вечерня, Полунощница. Всяка от тези служби получава символично тълкуване - съпоставя се с някой от моментите на Страданията Христови: „Молете се сутрин и в третия час, и в шестия, и в деветия, и вечерта, и с кукуригането на петела: сутрин, благодарейки, че Господ ни е благословил да проведем нощта и да започнем деня; в третия час, затова, че тогава Господ е бил осъден от Пилат; в шестия, затова, че тогава Той е бил разпнат; в деветия, затова, че когато са разпъвали Владиката, всичко се е разклатило, треперейки от дързостта на нечестивите юдеи, не понасяйки издевателствата над Господа; вечерта, благодарейки, че Той ни е дал нощта за почивка от дневните грижи; с кукуригането на петела, затова, че приближава времето за вършене на дневната работа“ (VIII 34).

Чинопоследованието на малките часове не е описано в „Апостолски постановления“, но се повтаря указанието в „Дидахи“ за четене три пъти на ден на молитвата „Отче наш“ (VII 24). Изглежда, че готови образци на молитви, свързани с малките часове, не е имало още никъде, ако се съди и по това, че в съчинението „Завет на нашия Господ Исус Христос“, което е много богато на молитви, не са дадени такива образци.

Според „Завет на нашия Господ Исус Христос“, епископът е трябвало да произнася в църквата определените молитви: в един часа през нощта, в средата на нощта, преди изгрев слънце, на разсъмване, в 3, 6, 9 и 12-ия час (*Testamentum Domini*. I, 22). Останалите духовници също са били длъжни да спазват часовете за молитва (кои точно, не се посочва). Миряните се присъединявали към молитвите на духовенството само сутрин и вечер.

Силвия Аквитанска посочва часовете VI и XI, изпълнявани в ежедневието, а III час се изпълнявал само по време на Великите пости. Според нейното описание, часовете представляват напълно еднакви по структура малки служби от денонощния кръг.

В „Апостолски постановления“ нееднократно се подчертава важността на ежедневно посещение на Вечернята и Утренията в църквата:

(II 36) „... Църквата Христова не оставяй, ходи в нея сутрин, преди всякаква работа, и пак, вечерта я посещавай, благодарейки на Бога, че ти е дарил живот.“

(II 59): „А когато ти, епископ, поучаваш, то заповядай и убедително внушавай на народа, прилежно, всеки ден, да ходи в църквата, сутрин и вечер; да не изоставя събранието, а да ходи в него постоянно... не поставяйте житейските потребности пред божественото слово, а всеки ден се събирайте сутрин и вечер за пеене и молитва в зданията Господни: сутрин, казвайки псалом шестдесет и втори; вечер – сто и четиридесети.“

(II 60): „Как да не е враг Божий този, който за временното се грижи денем и нощем, а към вечното се отнася с пренебрежение.“

Възникващата Вечерня има характер на подготовка към утринната Евхаристия, тоест нейният чин се оформя не в произволни форми, а като пред-евхаристиен. Утринната неделна Евхаристия започва да се предшества от утринна служба, също с пред-евхаристиен характер, като това не е била само идейна близост, а в Утренията направо се е вливал собствено литургичен материал от I част на Литургията. Описанието на Утренията в „Апостолски постановления“, особено молитвите на оглашените и верните в края ѝ, е близо до много подробното описание, неизвестно (с такива подробности) в никой друг паметник от този период от време, дадено в „Завет на нашия Господ Исус Христос“. В този паметник за всяка степен на духовенството се назначава своя Утрения: епископска Утрения (извършва се

само в празнични дни) [9, с. 87]; от презвитера се отслужва делнична Утреня, понякога дори и без участието на хората [9, с. 93]; Утреня на дякона [9, с. 89]; дава се осособен чин на Утренята и за вдовиците. [9, с. 90] (Testamentum Domini. 1. 43).

Чинопоследованието на Вечернята (VIII 35-37) и на Утренята (VIII 37-39) в „Апостолски постановления“ е следното:

- псалом (на Вечернята – „светилничен“ - вероятно, Пс. 140), на Утренята – „утринен“ - вероятно, Пс. 62);
- възгласи на дякона за оглашените, обучаваните и каещите се, както „обяснихме по-рано“ (то ест такива молитви за тези християни, като в литургията от VIII книга на „Апостолски постановления“) и техния отпуст (VIII 35 за Вечернята и VIII 37 за Утренята);
- коленопреклонителна ектения (VIII 35 за Вечернята и VIII 37 за Утренята);
- молба за даряване на ангел-хранител – аналог на Велика ектения (VIII 36 за вечернята и VIII 37 за Утренята);
- молитва и главопреклонителна молитва на епископа (различни на Вечернята – VIII 37 и Утренята – VIII 38 и VIII 39);
- отпуст [19, с. 44-47].

Както се вижда, структурите на Утренята и Вечернята в „Апостолски постановления“ фактически се дублират, отличавайки се само по съдържанието на молитвите.

От края на IV век се е запазило още едно описание на вечерното и утринното богослужение, принадлежащо на перото на пътешественичката по светите места Силвия (Егерия) Аквитанска. Във втората част на записките за пътешествията си в Синай, Палестина и Сирия (около 393-394 г.), тя с протоколна точност фиксира подробности, свързани с йерусалимското богослужение в храма „Възкресение Христово“.

Описанието на Вечернята в „Апостолски постановления“ (VIII 35-37), което е възникнало по същото време и в същите места, където е пътешествала Силвия Аквитанска, е аналогично на описанието на Силвия. В началото (VIII 35) още се чувства връзката на Вечернята с първоначалния пред-евхаристиен чин от III век. Не се споменават четения. Следва аналог на Велика ектения (VIII 36). След нея епископът чете молитвата „Безначални и безкрайни Боже, Творец на всичко...“ (VIII 37) Тя е аналог на днешната вечерна молитва „Сподоби Господи“, която се чете след Вечерния вход и Сугубата ектения. Накрая епископът произнася главопреклонителната молитва: „Боже на бащите и Господи милостиви...“ (VIII 37). Вечернята завършва с възглас на дякона: „Мир вам“.

Сравнявайки този чин с описанието на Силвия Аквитанска, може да се реконструира същата структура на Вечернята, като показаната по-горе:

- светилничен псалом 140 – също като в „Апостолски постановления“;
- други псалми и антифони;
- вход на епископа (по-късно: Вечерен вход под „Свете тихий“);
- четения от Стария Завет.

В „Апостолски постановления не се споменават четения. Оглашените не се допускат да участват, докато в описанието на Силвия – те участват, тоест последованието на Вечернята в „Апостолски постановления“ е по-древно. По-нататък:

- Велика ектения – също като в „Апостолски постановления (VIII 36);
- вечерна молитва на епископа: „Безначални Боже...“ - също като в „Апостолски постановления (VIII 37);
- главопреклонителна молитва: „Боже на бащите...“ - също като в „Апостолски постановления (VIII 37);
- благословение и отпуст (возможно лития).

Силвия Аквитанска описва Утренята в храма „Възкресение Христово“ много кратко.

Утренята започва на разсъмване, без епископа, в присъствието на свещеници, дякони, девственици и особено усърдни миряни, с пеене на утринни песни (в други преводи – химни). Йоан Касиан нарича „хвалебствени химни“ псалмите 62, 118 и 148. За сравнение - в „Апостолски постановления“, се казва: „...всеки ден се събирате сутрин и вечер за пеене и молитва в зданията на Господа: сутрин, казвайки псалм шестдесет и втори, а вечер - сто и четиридесети...“ (II 59). Тоест утринният псалм е бил 62-ри, който и днес е в състава на шестопсалмието (3, 37, 62, 87, 102, 142). След това идва епископът, заедно с духовенството, и влиза във вътрешността на пещерата (Гроба), където, зад решетката (бъдещият иконостас), отначало казва молитва за всички хора, поменавайки имената на някои от тях. Същият аналог на Великата ектения го има и по време на Вечернята, описана по-горе.

Епископът чете молитва (съгласно „Апостолски постановления“, това е молитвата „Боже на духовете и на всяка плът...“ - VIII 38, с която се иска от Господ да приеме нашите утринни благодарения и да ни удостои с вечен живот) и излиза от светинята. Тогава всички присъстващи се приближават към него за благославяне, всеки по реда му. След това се дава отпуст.

Липсващите два елемента (в сравнение със съвременния чин) – четенето на Писанието и литията, могат да бъдат намерени в описанието, дадено от Силвия Аквитанска, на празничната Утреня в неделя [5, с. 196-198]. След като пропее първият петел, епископът идва в църквата и влиза в пещерата на храма Възкресение. Тогава веднага се отварят всички врати и в храма, изпълнен със светлина от безчислени горящи лампади, влиза многочислена тълпа от хора (става дума за вход, аналогичен на Малкия вход). Пеят се три псалма (започва един от презвитерите и продължават дяконите), след всеки от които се произнася молитва. В пещерата на храма Възкресение донасят кадилниците и епископът, заставайки зад решетката, взема Евангелието и сам чете за Възкресението Христово.

Тази богослужебна структура (3 библейски песни, след всяка от които следва молитва, а после се чете Евангелието) се среща в най-древното всенощно бдение, което е имало предехарактерен характер и от което през III век са възникнали Вечернята и Утренята. Силвия Аквитанска описва начален стадий на развитие на тази структура: песните вече са заменени с псалми, но вместо ектении има епископски молитви. Чинът на Утренята има явни предехарактерни черти и завършва с четене на неделното Евангелие, след което епископът излиза и тръгва към Кръста, съпроводен с пеене на химни, и целият народ върви след него. Там отново всички пеят един от псалмите и прочитат молитва. След това епископът благославя верните и дава отпуст.

На границата на IV и V век, съставът на Денонощния богослужебен кръг се е определил окончателно; Вечернята и Утренята стават по-подредени обреди и структурата им се приближава към съвременната. Наличието на още едно описание на вечерното и утринното богослужение в храма „Възкресение Христово“ в Йерусалим, дадено от пътешественичката по светите места Силвия Аквитанска, позволява по независим начин да се получат сведения за богослужението в края на IV век, да се направи сравнение с другия основен източник („Апостолски постановления“) и да се провери достоверността и на двата источника. Съпадението на обредите и молитвите, описани в „Апостолски постановления“, в други паметници от този период от време и независимо от тях, в хрониката на Силвия Аквитанска, показва, че богослужебните последования на денонощния кръг към края на IV век действително са извършвани по този начин в различните поместни църкви.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] **Гошев, Иван.** Учение на дванадесетте апостоли. Годишник на университета „Св. Климент Охридски“. Богословски факултет, том XVIII, 8. Университетска печатница. София, 1940/1941.

- [2] **Иустин Мученик.** Разговор с Трифоном-иудеем. // Сочинения святого Иустина, философа и мученика. Москва, 1891.
- [3] Книги Сивилл. Энигма. Москва, 1996.
- [4] Отцы и учителя Церкви III века. Антология. Т. II. Москва, 1996.
- [5] Письма паломницы IV века. Москва. 1994.
- [6] Правилата на Св. Православна Църква с тълкуванията им. Т. II. София, 1913.
- [7] Сборник Апокрифические евангелия. Харьков, 2011.
- [8] Светоотеческо наследство. Изборник. Омофор. 2001.
- [9] **Скабалланович, Михаил.** Толковый ТИПИКОН. Выпуски 1,2,3. „Паломник“. Москва, 2003.
- [10] **Успенский, Николай.** Христианская православная утренняя (Историко-литургический очерк). Ленинград, 1952.
- [11] **Успенский, Николай.** Православная вечерня (Историко-литургический очерк) // Богословские труды, №1. Москва, 1959.
- [12] **Цыпин, В.** Церковное право. Москва, 1994.
- [13] **Achelis, Hans, Flemming, Johannes.** Die Syrische Didaskalia. Leipzig, 1904.
- [14] **Clemens I Pontifex Romanus.** Constitutiones Apostolicae. // PG 1, 509-1156.
- [15] **Magne, Jean.** Tradition apostolique sur les charismes et Diataxeis des saints Apôtres. Paris, 1975.
- [16] **Metzger, Marcel.** Les Constitutions Apostoliques. T.1. Paris, 1985-1986.
- [17] **Metzger, Marcel.** Les Constitutions Apostoliques. T.2. Paris, 1985-1986.
- [18] **Rahmani, Ephrem.** Testamentum Domini nostri Jesu Christi. Moguntiae, 1899.
- [19] **Taft, Robert.** Liturgy of the Hours in East and West. Liturgical Press, 1986.
- [20] **Tertullianus.** Apologeticus 39 // PL 1, 305-604.